

Պորթն Հայաստան ուսումնական դիտողութիւններ ու քննութիւններ ընելու համար, ուսկից հաւաքեց ու բերաւ 'ի դարձին 80 յունական անտիպ արձանագիրներ, թրծեալ աղիւսէ փոքրիկ արձաններ, և ուրիշ զանազան հնութիւններ, զորս գտաւ հնոյն Տարսոնի աւերակաց մէջ, որք և դրուած են Բարիզու Լուվրի թանգարանին մէջ առանձին ապակափեղկով, և կոչեցեալ յանուն Լանկլուայի: Իր ճանապարհորդութեանց մէջ ըրած դիտողութիւնները չորս հատոր գրուածով հրատարակեց 1854—1861:

Այսպէս համառօտ մը նշանակելով վերջ տամք կենսագրութեան վիկտոր Լանկլուայի գաղղիացոյ, մարդասէր, գրասէր, արեւելասէր և մանաւանդ հայասէր անձին: Իր մահուամբը Գաղղիան կորոյս իր անթիւ գրաւոր անձինքներէն մին, բայց մեր Հայոց ազգը կորոյս Եւրոպացոյ մէջ իր անունը հռչակող առաջին հայասէր անձը:

ԽԱՐԹՈՒՄ

Երբոր Սեննար Նուպիոյ մէջ անկախ վարչութեան մը իշխանանիստ քաղաք ըլլալէն դադրեցաւ, սկսաւ շուտով անշքանալ, և անոր տեղ յաջորդելով խաբթութում՝ առջինը մուցնել տուաւ: Իր շինուած տեղն առաջ կը կոչուէր Ռաս-է-Խարթում (Գլուխ խարթումի), քաղաքն ալ այս անունը առաւ: Իր դիրքն երկու Նեղոսաց միանալու կէտին վրայ, ֆազոկէլէն և Գորտոֆանէն հաւասար հեռաւորութիւնը, շատ յարմար ըրին իր ընտրութիւնը Եգիպտական Սուլտանի մայրաքաղաք ըլլալու. որով այն երկրին բոլոր վաճառականութեան կեդրոնը և մթերանոցը եղաւ: Երկու Նեղոսներն ալ հարաւային բերքերը հոն կը թափեն, փղի և ձիագետուոյ ժանիք, ռնգեղջիւրի եղջիւրներ, խէժ, ոսկւոյ փոշի, ջայլամի փետուրներ և գերիներ. և մեծն Նեղոս այն երկու գետերէն ձեւանալով՝ այն վա-

ճառքները կ'իջեցնէ 'ի Միջերկրական ծովը, ուսկից փոխարէն Եւրոպայի բերքեր կը դարձունէ, որք են. բնահղներ, բամբակեայ կտաւ, չուխայ, վերմակներ, մետաքսեղէններ, վառօդ, ծխախոտ, որիցէ ցքի, շաքար, բրինձ, գափէ և համեմունք: Յունաստանի գինիներն ալ բաւական քանակութեամբ կը բերուին հոն:...

Թէպէտ և բաց 'ի վերի ըսած նիւթերէն կան նաև ուրիշ զանազան նիւթեր, ինչպէս անասունք, ցորեան, արմաւ, երկրին կտաւը (որ շատ հասարակ է), 'ի վերայ այսր ամենայնի դուրս խաւրուած վաճառուց բոլոր գումարն երեք միլիոնէ աւելի չելլար. դիւրին կ'ըլլար մինչև քսան միլիոն ալ հանել, եթէ քիչ մ'աւելի խնամք տարուեր բերք հասցընելու:

Եգիպտական Սուլտանին ժողովըրդեան թիւն է 2 միլիոն, թէ վաչկատուն և թէ հաստատուն. ասոնք երկրագործութեան կը պարապին, անոնք խաշնարածութեան. և երկիրն այնպէս բարեբեր է որ միայն բերքին տաննէրորդ մասն բոլոր բնակչաց պիտոյիցը կը բաւէ: Արօրագրեալ երկիրները տարին ինչուան չորս հունձք կու տան: Մարացորեանը կամ տոշրաս, Սուլտանի զլխաւոր բերքն է և մէկ աւրուպը (100 քիլոյ) գրեթէ ֆրանք ու կէս կ'արժէ. որ Գահիրէի մէջ 15 ֆրանք կ'արժէ: Կով մը 12 ֆռանքի կը ծախուի: Բամբակը անմշակ կ'աճի բոլոր Սուլտանի մէջ, բայց անկէ քիչ մաս մը բանի կը բերեն. որ եթէ լաւ մշակուէր, Եւրոպան իր պակասը կրնար լեցընել, և թերևս ալ օր մը այս կողմանէ հիւսիսային Ամերիկայի հարկատու ըլլալէն կը դադրէր: Նոյնն կրնայ ըսուիլ նաև լեղակի և չաքարի եղէգին համար: Լերանց մէջ երկաթի հանքեր կան, որոնք նոյնպէս անխնամ ձգուած են, և շինութեան փայտի տեսակներ իրենց տեղը կը փոտին. որ եթէ Նեղոսը ձգուէին՝ շատ հարկաւոր պիտի ըլլային Եգիպտոսի, որ ստիպուած է Եւրոպայէն տախտակներ բերել տալու: Խարթում իրեն այսչափ

արագ ծաղկիլը պարտական է իր գեղեցիկ գրիցը, կարաւաններուն գործակցութեանը, և բանուկ վաճառականութեանը: 1823ին կանգնուած՝ այսօրուան օրս 30—35,000 բնակիչ ունի, Թուրք, Արաբ, բնիկ Սև, առանց համընդուն Հրեայ և Յոյն, որոնք բաւական բազմութիւն մը կը կազմեն, և Ղփտիները: Քաղաքը ոչ ամբողջութիւն ունի ոչ դուռ. իր գրեթէ երեք հազարի չափ պահապանըն Նուպիացի գերիներ և պաշտպանութիւններ են: Իր ներքին ընդարձակ և բազմաթիւ պարտիզացը պատճառաւ շատ մեծ տարածութիւն մը բռնած է: Փողոցները և հրապարակները փոշոտ, անկարգ և տձև են. իւրաքանչիւր իր հաւնած տեղը ուղածին պէս շինած է. անոր համար անկարգ և խառնակ են շինուածքն: Բայց ՚ի քանի մը մեծ և լայնագաւիթ տուններէ, մնացած բոլորն ալ խեղճ բաներ են: Հողէ շինուած և քառակուսի, առանց պատուհանի, միայն դռնով, մեծագոյն մասը միայնակ են և գետնին երեսը, ամենայն սողնոց մերձենալի, ամբողջ ընտանեաց կը ծառայեն և կը կոչուին քաւիս: Յարգաչէն հիւղը որ տեղւոյն բնիկ ճարտարապետութիւնն է, և գրեթէ բոլոր Ափրիկոյ մէջ այնպէս է, քուքու կամ քուկու կ'ըսուի, որ լատինացուց քուկու (և հայոց տաղաւար) ըսածը պիտի ըլլայ: Անձրեի ժամանակ փողոցները և մանաւանդ հրապարակները ջրշեղ կը դառնան, ուր բիւրաւոր գորտեր գիշեր ցորեկ կը կարկաջեն, և շատ ախորժելի կ'անցնի անոնց՝ որոնք այս երաժշտութիւնը կը սիրեն, ինչպէս կ'ըսէ Պիլպոքէ:

Հասարակաց երկու գլխաւոր շէնքերն են Տիվանը, կամ տէրութեան պալատը և բանդը. գլուխ և ոտը, կատար և կեղրոն ընկերութեան. երկուքն ալ գետին եզերքը, և առաջինը իրենց հնութեամբը: Չեմ յիշեր մզկիթները, վասն զի անոնցմէ աչքիս զարնող չեղաւ. և կը կարծեմ որ մէկ հատէն աւելի չկայ, որ անշուշտ կրօնական եռանդի տաքութեան

նշան չէ: Հիւանդանոցները ինչպէս որ կրնար կարծուիլ՝ այնպէս դէշ պահուած չեն, Եւրոպացի բժշկաց խնամքով: Ընդհակառակն զինուորանոցներն շանց դադարներ կամ խողնոցներ կը նմանին: Վառօդանոցը աւելի լաւ շինուած է: Ինծի ըսին թէ հին Սոպաքաղքին աղիւսները նոր քաղքին շինութեանը գործածուեցան: Տաճկաստանի մէջ անսովոր եղած կերպով հոս քաղքէն բաւական հեռու դուրս տեղ մը շինուած են սպանդանոցները, որով շրջապատեալ օդը չապականիր: Գիշատիչ թռչունք անդադար այս ապակտնեալ մսի կրպակաց վրայ թռնելն կը տարածեն և եթէ զիպուածով մէկը անոնց մօտենայ՝ ուրիշ բան չի տեսնար

« Բայց թէ խառնուրդ լոկ սոսկալի, Զըրձեալ մըսոց և ոսկերաց գայուսթաթախ և տղմալի. Պատառ. պատառ. անդամաթիւ արիւնքուշտ դարչա-տեսակ, Զոր կատաղեալ դըժոխորկոր շանց յիրերաց կորզեն վոհմակք »:

Սակայն և այնպէս այս շուներս մարդիկներէն աւելի բաղդաւոր կըրնան ըսուիլ, վասն զի որչափ ալ մսին գինը աժան ըլլայ, զոր օրինակ ոչխարին լիտրն 10 կամ 12 հարիւրեակ (Ֆրանգի), ժողովրդեան մեծագոյն մասը այնպէս խեղճ է որ հազիւ մեծամեծ տօնից օրեր կըրնայ միս ուտել. ինչպէս հարսնիքի թրխատութեան, թաղման և Պայրամին: Իրենց ապրուստի համար շատ քիչ բան հարկաւոր է, և իրենց պիտոյքը այնպէս չափաւորած է որ ամբողջ ընտանիք մը թէ և բաւական բազմաթիւ ըլլայ, (և պէտք ալ է որ ըլլայ այնպիսի երկրի մէջ՝ ուր աղջիկները 13 տարուան և մանչերը 15 տարուան կը կարգուին), օրը քառասուն հարիւրեկով կամ ամիսը 12 ֆրանքով կ'ապրին: Գահիրէի մէջ իսկ եթէ մէկը իր ծառային մէկ ղուրուշ մի, այսինքն 25 հարիւրեակ տայ կերակրոյ համար՝ շատ առատաձեռն մարդ կը սեպուի:

Բայց եթէ հոն բնակող Եւրոպացուց մէջ ընկնաս և իրենց պանդոկներուն, կամ թարգմաններուն ձեռքը, ան ատեն խնդիրն կը փոխուի և ապրուստը աւելի ծանր կ'ըլլայ քան ՚ի Բարիզ:

վերջապէս խարթում գեղեցիկ և դիտելու արժանի քաղաք մը չէ։ Այս անապատի մայրաքաղաքին գլխաւոր շնորհքն է Ափրիկոյ խորը և երկու մեծ գետերուն խառնուելու տեղը ըլլալն։ Ընչպէս կըրնար չէն ըլլալ եթէ քաղաքականացեալ և զարգացուցիչ ձեռքի մը տակ ընկնար։ Բայց ինչ կը յուսացուի տեղացիներէն, որոնք մինչև հիմայ բան մը չեն ըրած, և ոչ ալ ընելիք ունին։ Եթէ հարաւային կողմը քանի մը կէտ բարգաւաճեր են, ըլլայ ճերմակ նեղոսի վրայ, ըլլայ կապոյտ նեղոսի վրայ, այն ալ Եւրոպացւոց ձեռքով եղած է։ — և սակայն ինչպիսի Եւրոպացիք։ — Անյադ վաճառականներ, որոնց սիրտն և հոգին ուրիշ զբաղանաց գոց, և միայն իրենց վաճառքը մտածելու բացուած են. և ամենայն ինչ աչք կ'առնուն իրենց հարըստութիւնը անցնելու համար։ Թէպէտ և անարժան ձեռաց մէջ, սակայն վաճառականութիւնն, ինչպէս նաև պատերազմն՝ ի հարկէ գործոց՝ քաղաքականութեան գործիք մ'եղած է։ Անցելոյն մէջ ասկէ աւելի բան մը տեսնուած չէ, և ոչ ալ ապագային մէջ յուսալի է թէ ըլլայ։

Խարթումի ամենէն մեծ և մէկ հատիկ գեղեցկութիւնն իր շրջաբոլոր պարտէզներն է, մանաւանդ կապոյտ գետին կողմը, որուն ձախ եզերքը բոլորովին ծածկեալ է։ Ոմանք ճշմարտիւ շատ գեղեցիկ են, և դժուարին է անոնցմէ լաւ հովանոցներ գտնել, անոր համար անդին են այնպիսի տաք երկրի մէջ։ Այս պարտէզներս սքանչելի պտուղներ կուտան, խաղող, լիմոն, պանան, և ուրիշներէ զատ տեսակ մը անանաս ալ՝ զոր տեղացիք խիշդա կը կոչեն։ Սեխը և ձմերուկը շատ առատ են, մանաւանդ գետոյն քանի մը կղզեաց վրայ, ուր կը տնկեն նաև ծխախոտ։

ԿԱՐՈՂՈՍ ՏԻՏԻԷ։

ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՈՐՈՐԱՆԸ

Երբ դարնան ատեն գետինը ծաղիկներու վերարկուաւ մը կը ծածկուի,

մենք այն ատեն չենք տեսնար բնութիւնը միայն իր գեղեցկութեան պայծառութեամբը, հապա նաև իրեն ճոխ արգասաւորութեամբը։

Ծաղիկը՝ մայրութեան յայտարարն է. յինքն և իրմով լրումն կ'առնու կենաց փոխանցման և վերանորոգման մեծ գաղտնիքը։

Պտուղը՝ որորանն է։

Որովհետև սահմանուած է ոչ միայն հիւրընկալելու և սնուցանելու, այլ և նորահաս էակը հեռաւոր տեղուանք փոխադրելու, նաև պէս առագաստներ ունի, և թռչնոյ նման թևեր։ Կան ոմանք ալ որ անանկ ունելիքներ ունին՝ որ մարդկային արուեստագործութիւնը խիստ դժուարաւ կրնայ նմանցնել, և երբ հասուննալու դանձր թուլացնեն զանոնք, և իրենց սերմունքը կը ցրուեն և կամ հրացանի գնտիկներու նման կ'արձրկեն զանոնք՝ իրենց սերմնափակին մէջի հեղանիւթները ճայթեցնելով։

Կան սերմանք որ դարերով ժամանակ դիմանալու ձիրքն ունին։ Կան նաև պլուտոններ որ թռչնոց ստամոքսէն կ'անցնին առանց իրենց վերընծիւղիչ յատկութիւնը կորսնցնելու. ուրիշ տեղ փոխադրուելով նորէն կը բողբոջին, և այն որ կարծես թէ մահուան գործի պիտոր ծառայէր, ընդհակառակն կը փոխուի կ'ըլլայ օգային ու կենդանի տեղափոխի մը։ Այլք հեղեղներու միջոցաւ կը տեղափոխին. և դարձեալ ուրիշներ՝ անդեայց անցած ժամանակ անոնց բուրդերուն կը կաշին ուրիշ տեղ կը ճանապարհորդեն։ Օդուն, ջրի, կամ հողու միջոցաւ, սերմանք կը տեղափոխին ու գնտիս բոլոր երեսը կը ցրուին։

Պտուղը՝ ծաղկանց բոլոր կեանքը յինքն կը քաղէ. ինքն է գերագոյն ու նուիրական արգասիք մը այն բանին՝ որ առջի բերան միայն զարդի առարկայ մը կ'երևար։

Ինչ հրաշալիքներ չներկայացներ մեզի այդ անգագարելի ծաղկաբերութեան և մայրութեան տեսարանը։ Ծաղիկ և պտուղ. ահաւասիկ ինչ է ամեն